

նական զիտութենից և աշխարհագրութենից, 300 տոմ. ս. պատմութենից: Այս հարց ու պատասխանին հաւաքել նեք ամենընաիր դասադրքերից, որ այժմ ընդունված են և զործադրվում են շատ տեղեր: Հարցերն հետաքրքրական են և պատասխաններն պարզ, բովանդակ և մաքուր լիզուով, որ խոստանում եմ նուիրել յօգուտ Բագուի Մարդասիրական Բնկերութեան, եթէ բարեհաճէ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել խաղաթերթի ձևով հաստ թղթի վերա:

Այս հարց ու պատասխանի խաղա-
թերթերն թէ իբրև դասադիրք կարելի է
գործադրել ծխական ուսումնարանների
մէջ և թէ միանգամայն իբրև — — — — —
կան պէտքանքի խաղաթերթեր:

U. ԳՆՈՒՆԻՒ

¶

Ուրախութեամբ կհրատարակենք պ. Գնոննու ներկայ յօդուածը, որ օգտաւէտ առաջարկութիւն կանէ և կդարձնենք ստորան հոգեւոր զպրօցների ուսուցիչների ուշքը:

Խմբ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆ ԵՒ ՄԻԶԱԳԵՏՔԸ ԴԻՒՏԱԶՆԱԿԱՆ
ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ :

Հին ժամանակներն արեւմտեան Ասիայի քաղաքական կեդրոնը Միջագետքն էր. գտնուելով շրջակայ աշխարհներն իւր հանգուստի մէջ միացնող մի հովտում, Միջագետքը շատ կանուխ ժամանակներից մի հզօր աշխարհակալութեան ասպարէզ էր եղած:

Այստեղ էր փորձում ամենայն մի աշխարհակալ իւր քաղաքական բաղդը. այստեղ էր ամենայն մի նոր քաղաքական ասպարէզ ելնող ազգի կամ ցեղի ցանկալի նպատակը: Այսպէս մենք գիտենք, որ այստեղ ծնաւ Ասորեստանի աշխարհաստան պետութիւնը, որի փառաւոր յիշատակը կապուած է Նինոսի եւ Շամիրամի առասպելների հետ. այստեղ զօրացաւ գոռոզ Բաբելոնը, Խորայէլի գերութեան նախաստանաւոր եւ ազգերի ու աշխարհների հզօր լծագիրը. այստեղ կանգնեցաւ Աքէմէնիտեան թագաւորների գահը, որ օտար ազգերի արքայական ծանր թագերից էր կռանած. այստեղ յագեցուց իւր անհուն փառասիրութեան ծարաւն եւ մեծն Աղէքսանդրը, հելլենական քաղաքակրթութեան առաջին առաքեալն Արեւելքում: այստեղից դողացուցին Պարթեւներն աշխարհաստան Հռոմէացիներին. այստեղից ջղակտոր արին Սասանեաններն եւ խարդախ Բիւզանդիային. ի վերջոյ այստեղ ծաղկեցաւ Արեւելքի քրիստոնէութեան գլխին սուր եւ հուր տեղացող Բաղդադ մայրաքաղաքը, ուր երկար դարեր ծածանում էր Մահմէտի քաղաքակրթութեան արիւնաթաթախ դրօշակը:

Քանի որ այսչափ մեծ էր Միջագետքի քաղաքական նշանակութիւնն իբրեւ կեդրոն, այնչափ ծանր էր եւ ազդերի ու աշխարհների վտանգը: Այն ազդե-
րը, որոնք իրենց երկրի աշխարհագրա-
կան պայմանների երեսից աւելի նուազտ
վիճակի մէջ էին, չգտնուելով Միջա-
գետքի քաղաքական սահմանների մէջ,

ստիպուած էին անգաղաք մաքառելու այնտեղ տիրապետող զօրութեան դէմ: Եւ մենք գիտենք, որ Հին Բակտրիացիք, Հրէաները, Մեդացիք, Պարսիկները եւ ի վերջոյ համայն Արեւմտեան Ասիայի մանր ազգերը երկար մաքառելուց յետոյ ընկնում են Միջագետքում իշխող զանազան աշխարհակալների տիրապետութեան ներքոյ:

Հայոց ազգը, որ Միջագետքի ռահ-մանակից ազգերից մէկն էր հիւսիսային կողմից, նոյնպէս ազատ չմնաց այդ կեդրոնական զօրութեան ճնշումից: Գտնուելով մի լեռնային բազմահովիտ երկրում, ուր սնանում էին Միջագետքին կեանք ու կենդանութիւն պարգեւող Տիգրիսի եւ Եփրատի ափերը, ուր մթերուած էր ամենայն տեսակ հարստութիւն տնտեսական պիտոյքների, Հայաստան աշխարհը վաղուց արդէն հրապուրում էր Միջագետքի աշխարհակալներին իւր ծոցը: Այստեղ նոքա թէեւ ձգտում էին թագաւորեցնելու իրենց զէնքի զօրութիւնը բազմադիմի քաղաքական եւ տնտեսական շահեր վաստակելու համար, սակայն նոցա զէնքը տկար էր եւ զօրութիւնը թոյլ՝ Հայոց լեռները թափանցելու եւ նոցա գազաթններում իրենց պետական դրօշակը խարսխելու: Երբ այն պատճառով, որ նոցա դիմադրում էր մի լեռնական ազգ, որն առաջնորդուած էր Միջագետքի քաղաքականութեանն օտար սկզբունքներով, այդ ազգը սիրում էր իւր պարզ լեռներն եւ հովիտները եւ չէր ուզում մի որոգայթայից ու կաշկան-

դեալ քաղաքականութեան մէջ կեդրոնանալ:

Եթէ աչքի առնենք Հայոց պատմութեան գիւցաղնական դարերը, մենք կրտեսենք, որ Հայոց մաքառումը Միջագետքի աշխարհակալների դէմ նոյնչափ հին է, որչափ եւ նոյն իսկ Ասորեստանի եւ Բաբելոնի թագաւորութիւնը: Եւ այն մեզ համար որչափ այս հնութիւնն է նշանաւոր, այնչափ նշանաւոր է եւ այն եռանդը, որով Հայերը դիմադրում են օտարի սուսալ յարձակմունքներին:

Հայոց գիւցաղնական աւանդութիւնների մէջ զանազան կերպ է հանդիսանում այս դիմադրութիւնը. որովհետեւ Միջագետքի աշխարհակալների աչքին էլ շատ փոփոխական է եղած Հայաստանի քաղաքական նշանակութիւնը:

Նախ որ «հպարտացեալ բարուց» ապաստարան էր այս աշխարհը. այստեղ «ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց» ապաւինութիւն էր գտնում կեդրոնական իշխանութեան լուծը չընդունող հպատակը. այստեղ սնանում էր անօրէն իշխանութեան դէմ ազատութեան գաղափարը, որ մարմնացած է Հայկի պատմութեան մէջ. այդ գաղափարին էին հանդիպում եւ խորտակուում բռնակալութեան խորհուրդները, որոնք մարմնացած են Բէլի մէջ. եւ մենք գիտենք, որ եթէ Հայոց գիւցաղնական աւանդութիւնը միայն մի Բէլի անուն է տալիս, Ասորեստանի սեպագիր յիշատակարանները մի քանի աշխարհակալների անուն

են յիշում, *) որոնք թէեւ ձգտել են Հայաստանը նուաճելու, բայց չեն հասել իրենց նպատակին: Այսպէս՝ Սարգանապալ Ա. ը, որ թագաւորում էր 900—868 թուին Ք. յա., արշաւում է Հայաստան, այլ անյաջող է լինում նորա արշաւանքը: Սարգանապալի որդին եւ յաջորդը Դիւանուբար արքայն, որ թագաւորում էր 868—836 թ., նոյնպէս արշաւում է Հայաստան, եւ որովհետեւ սեպագրութիւնք ոչինչ չեն յիշում, ուստի պէտք է կարծել, որ սորա արշաւանքն էլ յաջողութիւն գրտած չէ: Դիւանուբարի արշաւանքներից յետոյ լռում է սեպագրութիւնը, այսփանս դարձեալ յիշում է, որ գրեթէ երկուհարիւր տարի Դիւանուբարից յետոյ, այսինքն 667 թուին Ք. յա. յարձակուում է Հայաստանի վերայ Ասորեստանի Սաղգուքին թագաւորը:

Ի վերջոյ այսպիսի յարձակումներն այնքան ստէպ են կրկնուած, որ Ասորեստանի եւ Պարսկաստանի սեպագրութեանց մէջ գրէթէ ամենայն մի նոր թագաւոր պարտք է համարում ծանուցանելու, թէ արշաւեց Հայաստան, առաւ այս ինչ քաղաքը, պատժեց այս ինչ իշխանին կամ բերեց այսքան գերի ու աւար: Այս ամէնն ապացուցանում է, որ Հայոց աշխարհն իւր տեղագրութեամբ եւ իւր երկրի կազմութեամբ աւելի հակումն է ունեցել ազատ ինքնագլուխ ապրելու եւ իւր այդ հակումին համաձայն՝ չէ ուղեցել ճանաչել իւր

գլխին ոչ մի այլ մեծ. այդ հակումն է որ սնուցել է նորա մէջ եւ սէր դէպի ազատութիւն, որով եւ պահպանել է իւր ինքնուրոյն կեանքը. այնպէս որ շատ Բէլեր են եկել խլելու նորանից այդ ազատութիւնը, բայց նոցա դիմաները միայն շատ անգամ զարգարում էին Հայոց աշխարհի «բարձրաւանդակ տեղերը, որպէս զի կանանցն ու որդւոցը տեսանելի լինին» իբրեւ խրատ սգեւորութեան:

Երկրորդ որ Հայաստանն հանդիսանում է մի գիւցաղական հայրենասիրութեան անպարէզ. ուր մի բուռն ժողովուրդ եռանդով մաքաւում է մի կանոնաւոր կազմակերպութիւն գրտած ահեղ զօրութեան դէմ, որովհետեւ «աւելի լաւ է համարում մեռնել քան թէ տեսնել, որ օտարի որդիքը կոխում են հայրենեաց սահմանները»: ուր հայրենասէրն Արամ ու «արանց քաջաց եւ ազնւաւորաց» բազմութիւնը այնքան ահարկու են թշնամիներին, որ նոյն իսկ Նինոսի նման խորխտ աշխարհակալների թշնամական խորհուրդներն եւս ի գերեւ են հանում: Մի աւանդութիւն հաստատում է, թէ Նինոս կամենում էր Արամից առնել Բէլի մահուան վրէժը, որ իւր նախահայրն էր, սակայն լսելով Արամի սրբազորութիւնքը եւ քաջասիրտ լինիլը՝ ոչ միայն հրաժարուաւ այն մաքից, այլ մինչեւ անգամ իշխանութիւն տուեց նորան մարգարտէ պսակ կրելու եւ իւր երկրորդը կոչուելու: Այս առասպելը ցոյց է տալիս, թէ Հայոց աշխարհն առանց գոնուելու Ասորեստանի պետու-

(*) *Stu Abriss der Assyrischen Geschichte*, von Raulinson, *hpr.* 157:

թեան սահմանների մէջ՝ բռնեցել է մի պատկառելի քաղաքական նշանակութիւն, բովանդակելով իւր մէջ այնպիսի մի դիմագրող զօրութիւն, որը գիւցաղնական աւանդութիւններով մարմնացած է հայրենասէր Արամի մէջ:

Հայաստանի քաղաքական նշանակութիւնն՝ իբրեւ անկախ երկիր՝ վերոյգրեաներից զատ երեւում է եւ մի այլ աւանդութեան մէջ. Խորենացին աւուրձ է « ութսուն, ամօք աւելի կամ պակաս յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նաբուգոդոնոսորայ էր եւ Սենեքերիմն կացեալ արքայ Ասորեստանի, որ զերուսաղէմ պաշարեաց առ եղեկիայիւ Հրէից առաջնորդաւ, զոր սպանեալ որդւոց նորա Ադրամելայ եւ Սանասարայ՝ եկին փախտական աստուծոյ: » *) Նաբուգոդոնոսորը թագաւորում էր 604—561 թուին Ք. յա. իսկ Սենեքերիմը 691—674 թուին Ք. յա. **) ուրեմն եօթներորդ դարի ըսկիզբները դեռ Սաօղութեան արշաւանքներից յառաջ Հայաստանն այնպիսի ազատ վիճակի մէջ էր, որ Ասորեստանի հայրասպան արքայորդիք կարող էին ապաւինութիւն գտնել այդ երկրի մէջ, ուր Հայոց Նահապետը պարգեւում է Սանասարին Սիմ լեռը այնտեղ բնակութիւն հաստատելու:

Մի առասպել հաստատում է, որ Ասորեստանի զօրքերը մտած են Հայաստան. այդ է Շամիրամի եւ գեղեցիկ

Արայի պատմութիւնը. սորա մէջ դարձեալ երեւում է Հայոց ազգի մարտման անընկճելի ոգին եւ այն՝ մի ուրիշ կողմից. այստեղ գեղեցիկ Արայի պատմութեան մէջ մարմնացած է Հայի հաւատարմութեան գաղափարը դէպի իւր ընտանիքը. այստեղ պատկերացած է երկու միմեանցից տարբեր աշխարհատեսութիւն. եւ գիւցաղնական աւանդութիւնն ընդունելով բարին եւ գեղեցիկը, մերժում է մի եւ նոյն ժամանակ պիղծը եւ գարշելին: Եւ ահա որպիսի բացայայտութեամբ. այստեղ Հայոց չքնաղ լեռները, ծաղկաւէտ հովիտները, « ծիրանի ծովերի » սքանչելի տեսարանները եւ Նահապետական կեանքի ոգեպարար քաղցրութիւնքը, որոնք առհասարակ պական էին Միջագետքին, ներկայացնում են Հայաստանն իբրեւ մի գեղեցկութեան պատկեր, որն Հայոց գիւցաղնական աւանդութիւններով մարմնացած է գեղեցիկ Արայի պատմութեան մէջ: Ահա այս գեղեցիկ Արայի առաջ մեծամեծ հրապոյրներ դնող « այրասիրան եւ կաթոն Շամիրամ » Ասորեստանի չքնաղ թագուհին ձգտում է քանդելու այն ամուսնական սուրբ կապը, այն միակ սրբութեան տեղին, որ սերմն է բարի հասարակութեան, ձգտում է քանդելու Հայոց գերդաստանը, որպէս զի իւր պիղծ աշխարհատեսութեան օրէնքները թագաւորեցնէ նորա մէջ. սակայն այստեղ՝ այդ գիւթական միտումների առաջ չէ տկարանում առաքինի ժողովրդի առասպելը. մերժում է թագուհու մեծամեծ խոստումները:

(*) Տես Խոր. Գիրք Ա. Գլ. ԻԳ:

(**) Տես Ռովմսոն.

անպատու է կայուցանում՝ նորա բո-
լոր հրեշտակադնացութիւնքը, ստի-
պում է նորան կռուի գաշտ գալու եւ
անձամբ փորձելու Հայի հաւատարմու-
թիւնը դէպի իւր ընտանիքը. եւ ի՞նչ
հրաշք, այս Հայը, այս գեղեցիկ Արան
մեռնում է պատերազմի գաշտի վերայ
իւր հայրենիքի մէջ եւ կենդանւոյն չէ
ընկնում Ասորեստանի զօրականների
ձեռքը. չքնաղ թագուհին իւր երա-
ղական բաղձանքը լցուցանելու համար
հազիւ ուրեմն կարողանում է իւր
հետ տանելու Քայն Քեւեալ քիւն . . .

Բայց նոյն աւանդութիւնը Շամիրա-
մի ձեռքը տալով Հայոց երկիրը, բարե-
ղարդել է տալիս Հայոց աշխարհը Ա-
սորեստանի ճարտարապետութեամբ.
այստեղ նոյն այրասիրտն Շամիրամ
ընտրում է մի քաղաքատեղի եւ «հը-
րաման տայ բիւրուց եւ երկու հազար
արանց անարուեստից գործաւորաց
յԱսորեստանեայց եւ յայլոց իշխեցելոց
եւ վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամե-
նայն արուեստաւոր գործաւորաց փայ-
տի եւ քարի, պղնձոյ եւ երկաթի . . .
ածել ի փափաքեալ տեղին:» Եւ այդ
տասներկու հազար մշակն ու վեց հա-
զար վարպետը Ասորեստանից գալով, Աղի
ծովակի վերայ կանգնում են ամբար-
տալներ, ապարաններ, բուրաստան-
ներ ու ծաղկոյններ եւ այլ այնպիսի շի-
նութիւններ, որ «ամենայն թագաւո-
րականաց գործոց առաջին եւ վեհա-
գոյն համարեալ:» Խօսք չկայ, որ բնու-
թեամբ գեղեցիկ Հայաստանն ունէր
կարօտութիւն եւ արուեստօրէն գե-
ղեցկանալու. եւ ահա աղգային աւան-

դութիւնը Շամիրամի պատմութեան
մէջ է պատկերացնում իւր կարօտու-
թիւնը. այդ աւանդութիւնից երեւում
է, որ ինչպէս ամենայն տեղ, Հայաս-
տանումն էլ առաջին անգամ ընդհան-
րացած էր Ասորեստանի ճարտարապե-
տութիւնը:

Աւանդութիւնն ասում է, որ Շա-
միրամ թագուհին Արայի տեղը նորա
որդուն Արայեան Արային (Կարգոսին)
կարգեց նահապետ Հայոց. սորանից
երեւում է, թէ Հայաստանն ընկաւ
Ասորեստանի իշխանութեան ներքոյ,
սակայն այդ իշխանութիւնն անշուշտ
բոլոր Հայաստանի վերայ չէր տարա-
ծուում, այլ միայն Հայոց հարաւային
գաւառների վերայ. որովհետեւ Շա-
միրամը Վանայ ծովակից հիւսիս հա-
սած չէ: Իսկ Արայեան Արայի որդին
Անուշաւանը գարձեալ յիշատակուում
է իբրեւ ազատ նահապետ Հայոց:

Թէ Հայաստանն ընկած չէր Ասորես-
տանի տիրապետութեան ներքոյ, այդ
երեւում է եւ այն բանից, որ Մարաց
աշխարհը գլուխ քաշելով Ասորեստանի
իշխանութիւնից, միանում է Հայոց
հետ եւ կործանում է Սարգանապալ
Բ. ի գահը, որ թագաւորում էր
625—607 թ. Բ. յա: *) Աւանդու-
թիւնն այստեղ յիշում է մի նախա-
բարի Պարոյր անունով, որն օգնելով
Մարաց եւ կործանելով Ասորեստանի
գահը, ինքն պսակուում է առաջին
թագաւոր Հայոց: Այս աւանդութիւնն
ապացուցանում է, որ Հայոց աշխարհը

(*) Տես Ա. Վանան:

եօթներորդ դարի վերջերում այնքան զօրեղ էր, որ միանալով մի այլ տէրութեան հետ, կարողացաւ փոխել Միջագետքի քաղաքական վիճակը եւ մի նոր կազմութիւն տալ նորան: Այդ նոր կազմութեամբ Միջագետքը որքան եւ նոր զօրութիւն է առնում, կեդրոնաշաղկապ Բաբելոնի մէջ, այնու ամենայնիւ Հայաստանի վերաբերութեամբ նա մնում է բարեկամ եւ դաշնակից. եւ մենք տեսնում ենք, որ Նաբուգոդոնոսոր արքայն, որ թագաւորում էր 604—561 թ. Ք. յա. արշաւելով արեւմտեան աշխարհները եւ երկիրների ու տէրութիւնների տիրելով, գործում է Հայոց թագաւորի հետ միասին: Հայոց աւանդութիւնն ասում է, որ երբ Նաբուգոդոնոսորն Իսրայէլի Ժողովուրդը գերի վարեց, իւր գերիներից մի մասը, որոնց մէջն էր եւ Հրէից նշանաւոր իշխաններից մէկը Շամբատ անունով, պարգեւեց Պարզրի յաջորդին Հրաչեայ թագաւորին:

Իսկ Նաբուգոդոնոսորից յետոյ, երբ Բաբելոն քաղաքը բոլոր Միջագետքովն հանդերձ ընկնում է Կիւրոսի ձեռքը (538 թուին Ք. յա.), մենք տեսնում ենք, որ այս հզօր աշխարհակալի դաշնակիցն եւ օգնականն է նոյնպէս Հայոց թագաւորը Տիգրան Ա. որ մեկնոյն Ժամանակ ահ. եւ սարսափ էր եղած Մարաց թագաւորութեանը:

Այսպէս ուրեմն Հայոց պատմութեան զիջագոյնական դարերում, այն Ժամանակ, երբ Պաղեստինէն ու Փիւնիկիան, երբ Մարաց աշխարհն ու Փոքր Ասիան հարկատու էին Միջագետքի աշխարհա-

կաներին, Հայաստանն իւր անօրինակ մաքառումով ազատ էր մնացել նոցա քաղաքական լծից. իւր ազատութիւնը վայելում էր նա թէ երկրի աշխարհագրական անառիկ դրութեան շնորհիւ եւ թէ նահապետական բարբերի պարգութեան եւ հարազատութեան. իւր բարոյական տոկունութեամբ, իւր ջերմ հայրենասիրութեամբ եւ իւր անօրինակ հաւատարմութեամբ դէպի իւր տունն ու իւր ընտանիքը՝ Հայ ազգը նոր չէ, որ զարմացնում է բոլոր աշխարհին, նորա այդ գովելի յատկութիւններն արդէն յայտնի էին գիւցաղնական դարերի աշխարհակալներին, որոնց սրերը բթացան եւ բոլոր ռազմական միջերջն սպառեցան Հայոց լեռների հարաւային ստորոտներում, այլ Հայի մաքառման ոգին մնաց միշտ թարմ եւ անընկճելի եւ այն եղաւ միայն նորա մշտական ճակատագիրը: